

lapp: az *→uráli nyelvcsalád* balti-finn ágába tartozó nyelv. A lapp nyelvet beszélők önelnevezése *sápmi*, *sáme*, 'számi, lapp'. Ez minden bizonnyal egy korábbi *šāmā* alakra vezethető vissza, valószínűleg a finn *háme* törzsnév etimológiai megfelelője. A történeti forrásokban szereplő *finn* népnév egyes vélemények szerint a lappokra vonatkozik. A *lapp* népnév a lappok egy másik, korábbi önelnevezésének, a *vuovjjus*nak svédre fordított alakja. A lappok Norvégia, Svédország, Finnország északi részén és Oroszország északnyugati csücskében, a Kola-félszigeten élnek. Lakóterületük mintegy 400 ezer km². A lappok nyelvüket szabadon használhatják, kultúrájuk, nyelvük megőrzésének lehetősége a skandináv országokban biztosított. Törekvéseik jelenleg arra irányulnak, hogy nyelvük bizonyos körű hivatali használatát is elérjék. A lappok tevékeny szerepet játszanak a világ őslakos népeinek mozgalmában. Az anyanyelvi oktatásnak nem kell politikai akadályokat leküzdenie, inkább technikai nehézségekkel néz szembe, pl. gondot jelent a vándorló életmódot folytató közösségek gyermektageinak oktatása. ○ A lappok lélekszámára és a lapp nyelvet beszélők számára vonatkozólag különböző adatok ismertek. A lappok lélekszáma 40 és 60 ezer fő közé becsülhető, közülük mintegy 20–35 ezren beszélik a ~ valamely nyelvjárást.

A ~ felosztását illetően is többféle rendszer ismert. Az egyes nyelvjárások között olyan nagyok az eltérések, hogy a jelentősebb eltérést mutató nyelvváltozatokat külön nyelvnek tekintik. Ezek számát a szakirodalomban 4 és 10 közé teszik. A nyelvjárások felosztását illetően ismert olyan rendszer, amely nyolc nyelvjárást sorol a két nagyobb – nyugati és keleti – csoportba. Az általánosan elfogadott felosztás a nyolc nyelvjárást három csoportba osztja:

Nyugati lapp:

1. északi vagy ruijai nyelvjárás, másképpen norvég-lapp, ezt a nyelvet beszéli a lappok kb. 80%-a.
2. lulei lapp: az észak-svédországi Lule-folyó medencéjében és a szomszédos norvég vidékeken mintegy 2000-en beszélik.
3. pitei lapp: az észak-svédországi Pite-folyó mentén lakók beszélik, számuk mára nagyon megfogyatkozott.

Déli lapp:

4. umei lapp: átmeneti típus a nyugati és a déli nyelvjárások között, az észak-svédországi Ume-folyó völgyében beszélik néhány százan.
5. a tulajdonképpeni déli lapp: Svédország és Norvégia középső részén mintegy 500-an beszélik.

Keleti lapp:

6. inari lapp: az észak-finnországi Inari-tó vidékén, kb. 400-an beszélik.
7. koltta lapp: a Kola-félszigeten és É-Finnországban beszélt (kb. 500 fő) nyelvjárás.
8. kolai lapp: az oroszországi Kola-félsziget három nyelvjárási altípusát foglalja magában. A ter lapot, a kildini és az akkalai lapot együttesen kb. 1500–2000 fő beszéli.

A ~ nyelv szerkezeti jellemzésére a számtalan variáns felsorolása ezen keretek között lehetetlen. Áttekintésünkben a lappok túlnyomó többsége által beszélt norvég-~ nyelvjárás jellegzetességeit mutatjuk be. ○ Hangrendszer: A norvég-~ nyelvjárás sem egységes, több változata van. A Nielsen-féle normalizált hangjelölés a variánsokat nem különbözteti meg, csak a hangtípusokat. Így ez a jelölés inkább fonematikusnak, mint fonetikusnak mondható. A norvég-~ ábécé: *a-â, b, c, č, ǰ, ž, d, đ, f, g, g, h, i, j, k(g), l, m, n, ŋ, o-o, p, r, s, š, t, t, u, v, w, ae*. ○ Mássalhangzók: zárhangok: orálisok: *b, d, g, p, t, k*;

nazálisok: *m, n, ŋ*;

b, d, g: szó elején tenuisok (*p, t, k*) vagy zöngétlen médiák (*B, D, G*); szó belsejében erős fokú alakban *b, d, g*, egyéb helyzetben *B, D, G* (zöngétlen médiák);

p, t, k: szó elején csak jövevénytiszavakban fordul elő;

ŋ: (palato-veláris nazális) csak szóbelseji helyzetben

affrikáták: *c, č, ǰ, ž*

č: a legtöbb nyelvjárásban jésített zöngétlen *č*

ǰ, ž: zöngés affrikáták, csak szóbelseji helyzetben fordulnak elő, kb. a magyar *dz, dzs* hangminőségnek felelnek meg, a *ž* a legtöbb nyelvjárásban jésített

részhangok:

labiálisok: *f, v, w*

w: β: bilabiális zöngés spiráns, csak szóbelseji helyzetben fordul elő, magánhangzó után és mássalhangzó előtt

interdentálisok: *đ, t*

đ: đ: interdentális zöngés spiráns

t: t: interdentális zöngétlen spiráns, csak szóbelseji helyzetben fordulnak elő

alveolárisok: *s, š*

palatálisok: *g, j*

g: γ: palatoveláris zöngés spiráns, csak szóbelseji helyzetben fordul elő

laringális: *h*

laterális: *l*

tremuláns: *r*

jésített mássalhangzók: *gj, lj, nj*

gj: d' féle hang

lj: l'; a *gj* és az *lj* csak ikerítve fordul elő, intervokális helyzetben

nj: n'

zöngétlen mássalhangzók: *hj, hl, hm, hn, hr*

hj: J

hl: L

hm: M

hn: N

hr: R.

A lapp nyelv körében igen kiterjedt morfológiai változás az ún. fokváltakozás. A fokváltakozás a páratlan és az utána álló páros szótag határán lévő mássalhangzók hangminőség vagy/és időtartam szempontjából való többalakúsága. Az alternánsok megjelenése eredetileg attól függött, hogy a mássalhangzót követő páros szótag nyílt vagy zárt volt-e. A nagyobb artikulációs energiájú alternáns az erős fok, a kisebb energiával képzett a gyenge fok. ○ Magánhangzók:

a: legtöbbször palatális *a* hangértékű

â: nyílt, veláris *a*, a legtöbb nyelvjárásban a kiejtése hasonlít a magyar labiális *a* hang ejtéséhez

e: páratlan szótagban *e*, páros szótagban *é*, vagy *i*

i: páratlan szótagban *i*, páros szótagban *é*, magánhangzó után *j* hangértéke van

o: félhosszú *ù*, csak páros szótagban fordul elő

q: *o*, csak páratlan szótagban fordul elő

u: páratlan szótagban *u*, páros szótagban *ó* vagy *u*, nyelvjárásonként változó

ae: egyszerű hangként *ε*, ill. *ä*, csak páratlan szótagban fordul elő, a legtöbb nyelvjárásban diftongus értéke van (l. diftongusok)

diftongusok:

ie, *oa*, *uo*, *ae*, csak páratlan szótagban fordulnak elő, utótagjuk nyíltabb hang, mint az előtag.

A magánhangzók és a mássalhangzók a ~ nyelvben több kvantitásfokon fordulnak elő. A mássalhangzók esetében megkülönböztetnek rövid, félhosszú, túl hosszú és ikerített változatokat. Ez utóbbiak között is vannak rövid és hosszú gemináták. A magánhangzók állhatnak rövid, félhosszú, hosszú változatban. Fonetikai szempontból azonban túl rövid és túl hosszú magánhangzókat is megkülönböztetnek. A magánhangzók kvantitásfoka függ attól, hogy páratlan, vagy páros szótagban állnak-e. A páratlan szótag magánhangzóinak időtartama függ a rákövetkező mássalhangzó, illetve mássalhangzó-kapcsolat időtartamától és a következő szótag magánhangzójának minőségétől. A mássalhangzók kvantitási szempontból különbözőek, aszerint hogy páratlan vagy páros szótagban állnak-e. ○ A hangsúly egyszerű szavakban általában az első szótagon van. A további páratlan szótagok mellékhangsúlyt kapnak, kivéve az utolsó szótagot. Összetett szavakban a főhangsúly általában az összetett szó első tagjának első szótagjára esik, ritkább esetekben azonban a második szótagra.

Alaktan: A névszók kategóriáján belül feltűnő a képzőmorfémák nagy száma. Képzőmorfémák tőszavakhoz és származékszavakhoz egyaránt járulhatnak, a képezhető származékszavak száma végtelen. ○ A főneveknek hét esetalakja használatos: nominativus, genitivus, accusativus, illativus, locativus, comitativus, essivus. A főnévi törmelmékhez birtokos személyjelek is csatlakozhatnak, a birtokviszony ilyen kifejezése a lapp nyelvben uráli eredetű sajátosság. Ugyancsak uráli eredetre megy vissza, hogy a birtokos személyjeleknek kettős számú alakja van. Kettős számú alakja a személyes névmásoknak is van. ○ A ~ egyszerű tőszámnevek többsége uráli eredetű. Az egyszerű tőszámnevek főnévi funkcióban úgy ragozódnak, mint az alaki szempontból nekik megfelelő főnevek.

Tőszámnevek:

1 <i>oktâ</i>	5 <i>vittâ</i>	9 <i>ovce</i>	20 <i>guoktë-loge</i>
2 <i>guoktë</i>	6 <i>guttâ</i>	10 <i>loge</i>	21 <i>ok' tâ-goalmad-lõkkai</i>
3 <i>gõlbmâ</i>	7 <i>čiežâ</i>	11 <i>oktâ-nubbë-lõkkai</i>	100 <i>čuõde</i>
4 <i>njaelljë</i>	8 <i>gavce</i>	12 <i>guoktë-nubbë-lõkkai</i>	1000 <i>duhat</i>

A névszók között megkülönböztetik az ún. irányjelző szavakat. Ezeket térben vagy időben való tájékozódásra használják. Az általában határozószó néven ismert szavaktól annyiban különböznek, hogy több olyan alakjuk van, amelyben valamely névszórag alakja és eredeti funkciója látható. Az irányjelző szavak többsége az irányhármasság kifejezésére szolgál.

Az igék egyes, kettős és többes számban ragozódnak. Igemódok: kijelentő, lehetőségi, feltételes, felszólító mód. A jelen és a múlt idő kifejezésére egyszerű időalakok szolgálnak, a cselekvés időbeliségének bizonyos árnyalatait összetett igealakokkal fejezik ki. Igenévi alakokként előfordulnak: főnévi igenév, jelen idejű melléknévi igenév, múlt idejű, szenvedő jelentésű melléknévi

igenév, actio vagy nomen actionis (cselekvést, történést jelentő főnév), egyidejűséget kifejező határozói igenév, állapothatározó igenév, módhatározó igenév. A tagadást a lapp nyelv tagadó igével fejezi ki. Ez is uráli eredetű jelenség.

Mondattan: A mondatrészek sorrendjének főbb szabályai a következők:

1. Az alany állító mondatokban az állítmány előtt áll: *ač'če ästii dâm dâlo* 'az apa vette ezt a házat'.
2. Az állítmány után áll az alany, ha az állítmányhoz tartozik a simuló -go szócska: *ästii-go ač'če dâm dâlo?* 'vette-e az apa ezt a házat?'.
3. Az állítmány, ha funkcióját egyszerű igealak tölti be, a tárgy és a határozók előtt áll: *ač'če ästii dâlo* 'az apa házat vett/az apa megvette a házat'.
4. Tagadó mondatokban az alany a tagadó ige és a főige között áll: *im mon diede* '(én) nem tudom'.
5. A tárgy általában a dativusi funkcióban lévő illativus, vagy az olyan locativus után áll, amely azt jelöli, akitől vagy akinél kapunk valamit, megelőzi azonban a többi határozót: *ač'če mui'älüi munnji dâm* 'apám mesélte ezt nekem'.
6. A jelzői funkciójú mondatok a jelzett szó után állnak: *nuorrâ bar'dne* '(egy) fiatal fiú'.

A jelző és a jelzett szó nyelvjárásoktól függően az egyeztetés különböző fokozatait mutatja. A norvég-lappban a minőségjelzői funkciójú melléknév a mondatban általában változatlan, esetenként azonban bizonyos fokú egyezést (fél kongruencia) mutat. A minőségjelzőként álló mutató névmások ragozódnak, ám a jelzett szóval való egyezésük eset tekintetében nem teljes. Az igeneves szó szerkezetek – mint általában az uráli nyelvekben – a lappban is igen kedveltek.

A ~ nyelv első nyelvméleke 1619-ből való. Egy piteai lelkész jelentette meg azon papok számára, akik a lappoknak ~ nyelven kívántak istentiszteletet tartani. Ezt további egyházi témájú kiadványok: bibliafordítások, katekizmusok, imádságoskönyvek követték. Megjelentek kalendáriumok és ábécéskönyvek is. A nyelvmélekek többsége a latin írásbeliségű skandináv országokban jelent meg. Az oroszországi lappok cirill betűs irodalma gyakorlatilag elhaltnak tekinthető. A ~ nyelvű kiadványok túlnyomó többsége a norvég-lapp irodalmi nyelv keleti és nyugati változatán jelent meg. Az 1970-es években kidolgozták a norvég-lapp egységes hangjelölését, s 1978 óta egységes a ~ irodalmi nyelv. Korábban más nyelvjárások irodalmi rangra emelésével is próbálkoztak. A déli lapp irodalmi nyelv a XX. sz. elejéig volt használatban. ○ A lapp nyelvű irodalom születése az 1673-as évhez köthető. Ekkor jelent meg Johannes Schefferus *Laponia* c. műve, amelyben szerepelt a *Dal a rénszarvashoz* c. vers és egy menyasszonydal is. A ~ nyelvű epika megteremtője Anders Fjellner (1795–1876) volt. A *Kalevala* hatására népköltészeti forrásból több elbeszélő költeményt írt. Johan Turi (1854–1936) *A lappok élete* c. műve 1910-ben látott napvilágot. Műve a lappok életének mindennapjait örökíti meg. Anta Pirak (1873–1951) *A pásztorkodó lappok* címmel 1937-ben ugyancsak önéletrajzi, szociológiai jellegű művet alkotott. Aslak Guttorm (1907–) *A feltámadt forgószél* c. elbeszélés- és verseskötete 1940-ben jelent meg. Kirsti Paltto (1947–) az első lapp író, *Lánykérés* címen elbeszélés-kötete, *A lappok* címen esszéi jelentek meg a hetvenes években. ○ Lappológiai kutatások elsősorban a skandináv országokban folynak. A lapp eredetű kutatók közül Israel Ruong (1903–1986) nevét kell megemlíteni. Nyelvészeti tevékenysége mellett irodalmi antológiát is összeállított. Svédországban az uppsalai egyetem finnugor tanszékének vezetői K. B. Wiklund, Björn Collinder (1894–1983), Bo Wickman (1917–) és a napjainkban működő Lars-Gunnar Larsson (1947–) mind lapp specialisták. Finnországban Arvid Genetz (1848–1915) után T. I. Itkonen, Eliel Lagercrantz, Paavo Ravila (1902–1974), Erkki Itkonen (1913–), Mikko Korhonen (1936–1991) és Raija Bartens (1933–) neve emelhető ki. Finnországban újabban igen jelentős az oului egyetem lappológiai tevékenysége Pekka Sammallahti vezetésével. Oroszország-

ban a lappok kiemelkedő kutatója G. M. Kert (1923–). Magyarországon Sajnovics János után Budenz József említhető, aki kapcsolatban állt a XIX. sz. végén Budapesten tartózkodó lapp családdal, tanulmányozta nyelvüket. A lapp nyelvre specializálódott magyar kutató volt Halász Ignác (1855–1901). Lapp kresztomátiát írt Lakó György (1908–1997).

Irodalom:

Lagercrantz, E.: Lappischer Wortschatz 1–2. Lexica Societatis Fenno-ugricae 6 (Helsinki, 1939)

Bergsland, K.: L'alternance consonantique date-t-elle du lapon commun? Studia Septentrionalia 2 (Oslo, 1945)

Wickman, B.: The Origin of the Lappish Hunting and Fishing Terminology (Lulea, 1965)

Korhonen, M.: Johdatus lapin kielen historian. Suomalais-ugrilaisen Seuran Tomituksia 370 (Helsinki, 1981)

Turi, J.: A lappok élete (Budapest, 1983)

Lakó Gy.: Chrestomathia Lapponica (Budapest, 1986)

Bartens, H.-H.: Lehrbuch der saamischen (lappischen) Sprache (Hamburg, 1989)

Fernandez, J. M.-M. In: Fodor I.–Hagège, C. (szerk.): Language Reform – History and Future 2 (Hamburg, 1983)

Nagy Emília

latin (*lingua Latina*): az itáliai nyelvcsaládhoz tartozó nyelv, amelyet a Kr. e.-i I. évezred elején Itália Latium nevű vidékén, pontosabban a Tiberis alsó folyásánál beszéltek az ott megtelepedett latin törzsek. Legjelentősebb településük a Kr. e. VI. sz.-tól kezdve Róma volt; a város alapításának nem történeti, hanem hagyományos dátuma Kr. e. 753. Róma, amely a Kr. e. VI. sz. táján még etruszk befolyás alatt állt, lassanként megszilárdulva hatalma alá vetette a környező népeket, és a Kr. e. III. sz. elejére Itália urává vált, majd hatalmas birodalmat épített ki. Hódításainak nyomán a ~ nyelv is elterjedt, először Itáliában, majd további területeken, amelyeket rómaiak tartományokká (provincia) szerveztek. Így lett az egyre növekvő birodalom része nyugaton az Ibériai-félsziget (Hispania), ÉNy-Afrika (Africa és Mauretania néven), a mai Franciaország és Belgium területe (Gallia, Belgica), Anglia déli fele (Britannia) és Németország egy darabja (Germania), Közép-Európában a mai Svájc és Ausztria (Raetia, Noricum), valamint Magyarország területéből a Dunántúl (Szlovéniával és Horvátország egy részével együtt Pannonia néven), az egész Balkán-félsziget (Dalmatia, Moesia, Thracia, Macedonia, Achaea) és a mai Románia jelentős hányada (részben Moesia és az Erdélyt is magában foglaló Dacia). Mindehhez további Európán kívüli területek adódtak Afrika északi szegélyén és Kis-Ázsiában. Ezek a hódítások a Kr. e. II. sz. eleje és a Kr. u. II. sz. eleje között oszlanak el. A birodalom délkeleti tartományaiban (lényegében a Balkán déli felében, Kis-Ázsiában és ÉK-Afrikában) a ~ a központi kormányzás nyelve volt ugyan, de nem tudta kiszorítani az ott anyanyelvként vagy közös érintkezési nyelvként használt görögöt; másrészt a ~ a többi felsorolt területen sem maradt meg minden esetben, mivel eltemethették további népmozgások. Így történt ez ÉNy-Afrikában, Britanniában, Germaniában és Közép-Európa legnagyobb részén is (Dacia vitatott helyzetére nézve l. →román). A birodalom legtöbb európai tartományában azonban az őslakosok által elsajátított római típusú életmód és ezzel együtt a ~ nyelv, miután az előző civilizációkat, ill. nyelveket kiszorította, végleg meggyökeresedett, bár természetesen módosult a birodalmat elpusztító (elsősorban germán) hódítókkal történt érintkezés során az V. sz.-tól kezdve (l. →újlatin nyelvek). Mind minden nyelv, amelynek történetét valamennyire ismerjük, a latin is szüntelenül változó formában áll előttünk.

Történeti korszakainak sorában mintegy hivatkozási pontul szolgál az ún. klasszikus kor (durván a Kr. e. I. sz. második fele és a Kr. u. I. sz. első fele). Az elnevezés arra utal, hogy (részben gö-

rög minták nyomán) ebben az időben alakultak ki a magas szintű irodalmi alkotás és ezzel együtt a ~ irodalmi nyelv normái, amelyek a birodalom későbbi évszázadai során is szabályozó szerepet tölthettek be a ~ írásbeliségben, noha a beszélt nyelv a klasszikus norma alapjául szolgáló nyelvállapottól fokozatosan eltávolodott. A klasszikus kort megelőző időszakot – egy-két korábbi szórányemléktől eltekintve – bővebb dokumentáció alapján a Kr. e. III. sz.-tól kezdve ismerjük: ekkor már folyamatos a feliratos hagyomány, és innen valók az első ismert irodalmi szövegek is. A művelt nyelvváltozat hagyományörző jellege miatt a klasszikus kor utáni ~ nyelv története elsősorban a nem irodalmi jellegű szövegekből tárul elénk; a Kr. u. III. sz. táján megindult igen jelentős nyelvi átalakulás miatt ettől az időtől kezdve kései ~ről is szoktak beszélni. A birodalom belső bomlási folyamata, a ránehezülő külső ellenséges nyomás, majd a birodalom kettészakadását (395) követően a Nyugatrómai Birodalom bukása (476) és helyén az új germán államok kialakulása a hagyományörző művelt rétegek meggyengüléséhez vezetett; az írásbeliség szerepe csökkent, és a nyelvi változás üteme felgyorsult, úgyhogy a kései latin nyelv az I. évezred végére átalakult immár területileg is elkülönülő újlatin dialektuscsoportokká, ill. újlatin nyelvekké (l. ott). ○ A ~ nyelv e döntő megváltozását közvetve tükrözi az újonnan született államok (pl. a frank vagy a longobárd királyság) írásbelisége, amely éppen a klasszikus normák meglazulása és a beszélt nyelv gyors elsodródása miatt sajátos ellenőrizetlen, ingadozó használatú latinságot hozott létre (pejoratív kifejezéssel „alacsony” latin, vö. francia *bas latin*). A Frank Birodalom karoling korszakában, a VIII–IX. sz.-ban tudatos és tudós reakcióként igyekeztek az írott nyelvet régi minták alapján újra szabályozni (karoling reneszánsz); ettől kezdve a ~ végleg elszakadt a belőle alakult újlatin nyelvváltozatoktól, és immár tanult nyelvként, klasszikus rendszerében újra kimunkálva és a Római Birodalom egykori határain túlterjedve maradt fenn a középkori, sőt egyes szférákban az újkori Európában mint a közigazgatás, a jog, az egyház és a tudomány egységes nyelve újabb gazdag irodalmi termékkel. Innen adódik, hogy a nemzeti irodalmak felvirágzása után is, és szinte máig a ~ nyelvtudás a humán műveltség alapjaként élt a köztudatban, amiben döntő szerepet játszott, hogy az itáliai humanizmus óta az európai szellemiség tudatosan és a teljesség igényével vállalta fel az ókori kultúra örökségét.

A fentiekből kitűnik, hogy a ~nak nemcsak történeti szempontból voltak változatai, hanem a nyelvhasználati körülményektől függően szociolingvisztikai tekintetben is: elsősorban a művelt rétegek szabályozottabb és hagyományörzőbb nyelvhasználatát állt szemben az iskolázatlan tömegek szabadabb, változékonyabb és az irodalmi nyelv bonyodalmaiktól kerülő, ún. vulgáris beszédmódjával. A ránk maradt rendkívül gazdag ~ dokumentáció természetesen elsősorban a műveltebb, „klasszikus” nyelvet őrizte meg számunkra sokszor a nem kifejezetten irodalmi szövegekben is, az írásbeliséget mindenkor kötő nagyobb szabályozottság folytán; mindamellett elég világos képünk van a vulgáris latinról is a népnyelvet közelebről tükröző szövegfajták révén, amilyenek a feliratok, egyes manuális foglalkozásokhoz készült útmutatók vagy a birodalomban gyorsan terjedő keresztény hitet viszonylag közérthető nyelven hirdető írárok, köztük a bibliai szövegek latin fordításai. További információkkal szolgálhatnak a vulgáris ~ról a korabeli grammatikusoknál olvasható megjegyzések, valamint maguk az újlatin nyelvek is, amelyek éppen ebből a ~ nyelvváltozatból alakultak ki. A vulgáris ~ nyelvhasználatot természetesen befolyásolta a provinciák eredetileg idegen ajkú, a latin nyelvközösségbe nagy tömegben beáramló lakossága, amely a latint szóbeli úton, a hagyomány ismerete nélkül, szerkezeti egyszerűsítésekkel sajátította el. Az itt közvetkező nyelveirő vázlatban a klasszikus kor művelt nyelvhasználatát vesszük alapul, bizonyos utalásokkal a vulgáris és a kései ~ra.